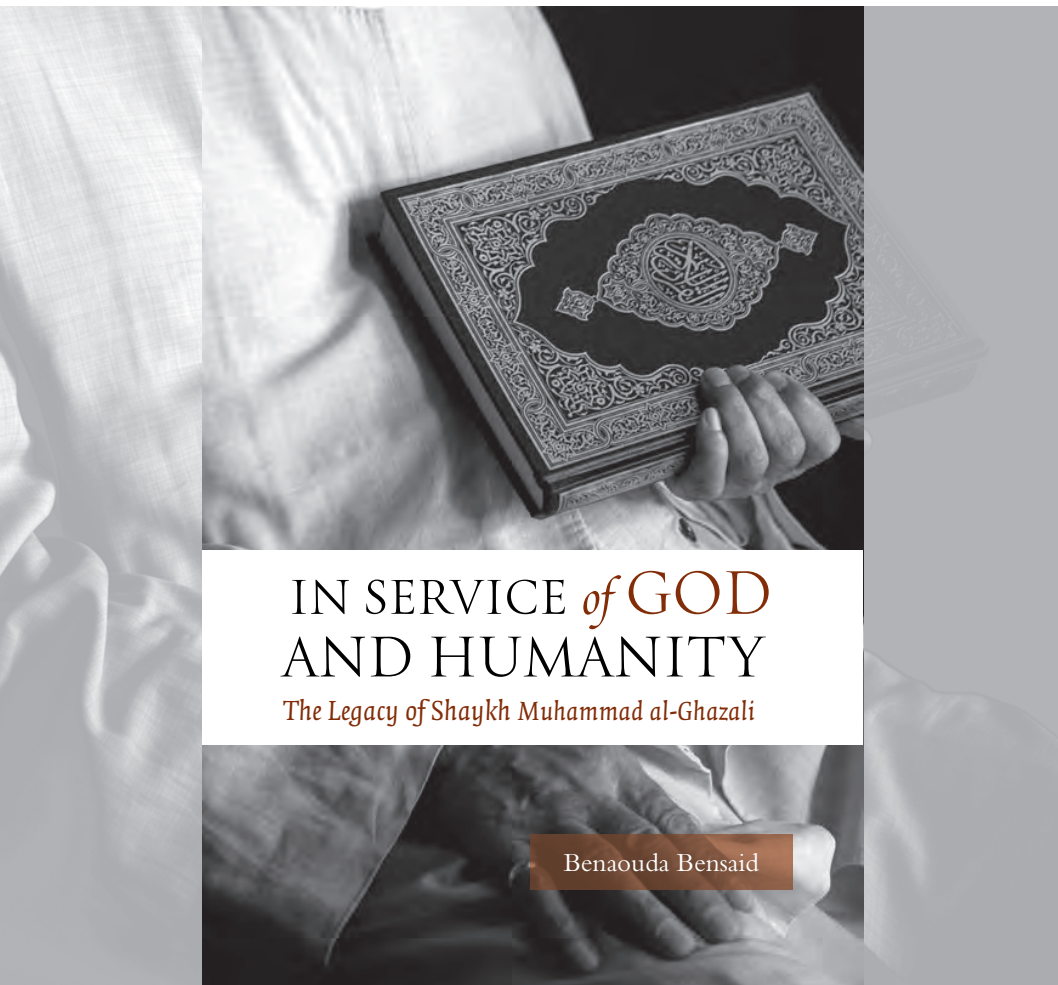

U SLUŽBI BOGA I ČOVJEČANSTVA -
NASLIJEĐE ŠEJHA MUHAMMEDA
EL-GAZALIJA

IN SERVICE *of* GOD
AND HUMANITY

The Legacy of Shaykh Muhammad al-Ghazali

Benaouda Bensaid

Seriya sažetih izdanja IIIT-a

U SLUŽBI BOGA I ČOVJEČANSTVA -
NASLIJEĐE ŠEJHA MUHAMMEDA
EL-GAZALIJA

U službi Boga i čovječanstva - Naslijeđe šejha Muhammeda el-Gazalija (Bosnian)
Benaouda Bensaid

Copyright © Center for Advanced Studies and the International Institute of Islamic Thought (IIIT), First Edition 1444AH / 2022CE

ISBN: 978-9926-471-60-6 Paperback

Translated into Bosnian from the English Title:
In Service of God and Humanity – The Legacy of Shaykh Muhammad al-Ghazali
(Abridged Edition)
Benaouda Bensaid / *Abridged by* Wanda Krause

Copyright © The International Institute of Islamic Thought (IIIT), First Edition
1437AH / 2016CE

ISBN: 978-1-56564-692-6 Paperback

IIIT
P.O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

IIIT London Office
P.O. Box 126
Richmond, Surrey
TW9 2UD, UK
www.iiituk.com

S ENGLESKOG PREVELA

A. Mulović

LEKTORICA

Hurija Imamović

DTP I DIZAJN

Suhejb Djemailji

IZDAVAČ

Centar za napredne studije
Marka Marulića 2C, 71000 Sarajevo
www.cns.ba / cns.sarajevo@gmail.com

ŠTAMPA

OFF-SET d.o.o. Tuzla

Sva izdavačka i autorska prava zadržana! Nijedan dio ove knjige ne može biti iznova objavljen, u bilo kojem obliku i na bilo koji način, uključujući fotokopiranje, bez prethodnog pismenog odobrenja izdavača, osim u svrhe kritičkih članaka i stručnih prikaza u kojima je dozvoljeno navoditi kraće odlomke. Također nije dozvoljeno pohranjivanje u elektronske baze podataka i objavljivanje djela na internetu od strane trećih lica.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

28-762

BENSAID, Benaouda

U službi Boga i čovječanstva - naslijeđe šejha Muhammeda El-Gazalija / Benaouda Bensaid ; s engleskog prevela A. Mulović. - Sarajevo : Centar za napredne studije, 2022. - 50 str. ; 21 cm

Prijevod djela: In service of God and humanity - The legacy of Shaykh Muhammad al-Ghazali. - Bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-471-60-6

COBISS.BH-ID 51130886

Benaouda Bensaid

U SLUŽBI BOGA I
ČOVJEČANSTVA - NASLIJEĐE
ŠEJHA MUHAMMEDA
EL-GAZALIJA

S engleskog prevela:
A. Mulović

Sarajevo, 2022.

Ova knjiga je objavljena uz podršku
Međunarodnog instituta za islamsku misao (IIIT).

SADRŽAJ

Serijsa sažetih izdanja IIIT-a.....	7
Uvod	9
I. Život, obrazovanje i djela Muhammeda el-Gazalija (1917–1996): islamske reforme	11
El-Gazalijevo djetinjstvo i obrazovanje	11
Istraživanje el-Gazalijeve ličnosti	16
El-Gazali i Muslimanska braća	17
El-Gazalijeva škola mišljenja i doprinos islamskom.....	18
El-Gazalijev profesionalni i intelektualni život.....	20
II. Teorijska analiza <i>da'Ve</i>	23
El-Gazalijev konceptualni okvir.....	23
Fitra	26
Univerzalnost <i>da'Ve</i>	28
<i>Da'va</i> , društvo i kultura.....	30
<i>Da'va</i> i sloboda.....	32
III. Daije (Pozivatelji u islam).....	35
Odgovornosti <i>daija</i>	35
Duhovne i moralne odgovornosti <i>daija</i>	37
Obrazovne kvalifikacije <i>daija</i>	38

Problemi <i>daija</i>	40
Kritika <i>daija</i>	42
IV. El-Gazalijevo gledište o metodologiji <i>da've</i>	44
Pristup <i>da'vi</i>	44
Pravna metodologija <i>da've</i>	46
Žene i <i>da'va</i>	47
Zaključak.....	49

SERIJA SAŽETIH IZDANJA IIIT-A

Seriya sažetih izdanja Međunarodnog instituta za islamsku misao dragocjena je zbirka važnih publikacija ovog instituta, napisanih u jezgrovitoj formi, osmišljenih da čitateljima predoče suštinska tumačenja glavnih sadržaja izvornih verzija. Sačinjeni u kratkoj, čitljivoj formi, koja ne oduzima dosta vremena, ovi pratni sinopsisi nude čitateljima bliske, brižljivo napisane preglede neke veće publikacije, u nadi da će ih podstaknuti da pročitaju i izvornik.

Djelo *U službi Boga i čovječanstva - Naslijeđe šejha Muhammeda el-Gazalija* studija je modela islamske misije (*da'va*) koji je izradio šejh Muhammed el-Gazali. U ovom radu istražuje se život, obrazovanje, karijera, intelektualni i stručni doprinos koji je šejh el-Gazali dao islamskoj misiji i društvu, kao i njegove lične karakterne osobine. U njemu se ilustrira i kako je el-Gazali, tradicionalni učenjak s dubokim razumijevanjem filozofije, razvoja i značenja islama, također koristio jedan moderni pristup analizi religije, društva i savremene *da've*.

El-Gazali *da'vu* smatra pitanjem od ogromnog značaja, pitanjem koje zahtijeva pristup sa više aspekata i sa više kompetencija, prvenstveno zato što ga, na prvom mjestu, povezuje s potrebom čovječanstva da vjeruje u Boga, i, na drugom, s potrebom za

jednim barometrom koji mjeri opće propadanje muslimanske duhovne misli.

Ova studija, dakle, ispituje el-Gazalijev konceptualni okvir *da'Ve*, uključujući njene ideje i karakteristike, kao i Poslanikovu *da'vu* kako je opisana u Kur'anu, pitanje urođene ljudske prirode (*fitra*) te univerzalnost *da'Ve*. U studiji se, također, ispituju utjecaji društva i kulture na *da'vu*, način na koji el-Gazali razumijeva *da'vu* u svjetlu Objave te značenja i učinci društveno-ekonomskih i političkih faktora u razvoju *da'Ve*.

Oštra el-Gazalijeva kritika onih koji pozivaju na jedno tumačenje islama i sama praksa islamske misije (*da'va*) također su istražene. U tome, autor istražuje el-Gazalijevu metodologiju i različita predložena rješenja, pravne odgovore na njegovo gledište, način na koji *daije* prilaze *da'vi* i, što je najvažnije, el-Gazalijevu ideju pravne metodologije koja se odnosi na islamsku misiju (*fikh ed-da'va*), povezanu s prioritetima savremene islamske misije u svjetlu el-Gazalijevog razumijevanja najboljeg interesa islamske misije (*masleha ed-da'va*).

El-Gazalijeve ideje i danas privlače mnoge istraživače i održavaju modernu misao o *da'vi*.

UVOD

Područje studija moderne islamske misije (*da'va*) često naglašava postojeće modele *da've*, a u svakom od njih ogledaju se odgovarajuća historijska porijekla, filozofije i metodologije, kao što su one sufijske, Tablighi Jamaata, Jamaat-i Islami ili *ehl el-hadisa*. Međutim, bez obzira na zajedničke temelje i različite doprinose koje su ovi modeli *da've* dali, nastavlja se debata o tome koji model najučinkovitije unapređuje razumijevanje islama i da li se iz njih može izraditi nekakva sinteza religijskih normi i kompleksnih izazova modernosti. Zato nam je potrebna ne samo dubinska analiza islamske teorije *da've* nego i kritička analiza savremene prakse *da've* u svjetlu društveno-kulturnog konteksta muslimana i načina na koji *da'va* najbolje može odgovoriti izazovima modernosti a da, istovremeno, ostane čvrsto vezana uz temeljna načela islama. U svojoj obradi ovog problema, učenjak i propovjednik Muhammed el-Gazali predvodio je razvoj novog shvatanja pitanja *da've*. Za svoga života, napisao je blizu šezdeset knjiga, a u većini modernoj *da'vi* pristupa kritički i nekonvencionalno.

U el-Gazalijevoj opsežnoj diskusiji o *da'vi* ogledaju se njegovo mišljenje i iskustvo. Ona potječu, na primjer, iz njegovih iskustava iz ruralnog Egipta, njegove obuke u Muslimanskoj braći (1937–1953), njegovog akademskog obrazovanja na Azharu, funkcija

vlasti koje je obnašao (1971–1981), kao i iz njegovog aktivnog članstva u mnogim islamskim i dobrotvornim organizacijama, pa čak i iz njegovih ličnih priča i putovanja.¹ Živio je u vremenu u kojem je mogao vidjeti posljedice raspada Osmanskog carstva 1922. i svjedočio nazadovanju i propadanju mnogih muslimanskih zemalja. Njegova misao, zato, odražava široki spektar društveno-historijskih iskustava koja pripadaju različitom političkom dobu i u njoj se ogledaju regionalni i globalni razvoj tog vremena. U svojim pisanim djelima, u pokušaju da postavi čvrste osnove za uspješnu praksu *da'Ve*, daje analizu velikog djelokruga islamske misli, kao i muslimanskog društva i kulture.

U ovom radu nastojimo ispitati niz međusobno povezanih pitanja. Glavno pitanje na koje tražim odgovor jeste: Koji je model *da'Ve* za moderni islam izradio el-Gazali? U rješavanju ovog pitanja, obrađujem neke od ovih važnih problema: Kako el-Gazali razumijeva poziciju ljudske prirode (*fitra*) u odnosu na *da'vu*? Kakvi su utjecaji društveno-kulturnog razvoja na *da'vu*? I, koja je uloga slobode i religijskog pluralizma u osnaživanju *da'Ve*? Također diskutiram o utjecaju uzorā u procesu unapređenja *da'Ve*, kao i o drugim srodnim pitanjima, kao što su odnos *da'Ve* i mira te univerzalnost *da'Ve*. Na kraju, pokušavam protumačiti genezu el-Gazalijevog mišljenja i glavne faktore koji su doprinijeli njegovom intelektualnom formiranju.

1 Ishak Farhan, „Kelima džem'ijet ed-dirasat ve el-bulus el-islamijja“, u *el-'Ata' el-fikri li eš-šejh el-Gazali*, str. 20.

I. ŽIVOT, OBRAZOVANJE I DJELA MUHAMMEDA EL-GAZALIJA (1917–1996): ISLAMSKE REFORME

U težnji da razumijemo kako je formirao mišljenje, osvrnuli smo se na el-Gazalijevo djetinjstvo i obrazovanje i istražili još neke detalje njegove ličnosti. Također smo analizirali i na koji je način odnos s Muslimanskom braćom oblikovao njegovu misao i kako je nastojao da se razlikuje od ove grupe. U ovom poglavlju utvrđujemo porijeklo el-Gazalijeve škole mišljenja i njegov doprinos islamskom znanju i zaključujemo ga jednim pregledom njegovog profesionalnog i intelektualnog putovanja.

El-Gazalijevo djetinjstvo i obrazovanje

Muhammed el-Gazali el-Sakka rođen je 22. septembra 1917. u selu Nikla el-Inab, smještenom u pokrajini el-Buhajra (Sjeverni Egipat).² Njegov otac Ahmed el-Sakka bio je religiozan čovjek i

² Muhammed Imarah, *eš-Šejh Muhammed el-Gazali ve el-mevki' el-fikri ve el-me'arik el-fikrija* (Kairo: Dar es-selam li et-tiba'a ve en-nešr ve et-tevzi', 2009), str. 29.

polagao je velike nade u el-Gazalijevu budućnost. Uprkos drugačijim tvrdnjama nekih učenjaka, el-Gazali jest dobio ime po velikom učenjaku Ebu Hamidu el-Gazaliju iz Bagdada (450–505. god. po H. / 1058–1111. god. n.e.). Prije ženidbe njegov otac je tvrdio da je imao viziju u kojoj mu se pojavio Ebu Hamid el-Gazali i tražio od njega da sinu kojeg će dobiti dâ njegovo ime.

Iako el-Gazalijevo ime možda nije utjecalo na njega onoliko koliko bi neki htjeli vjerovati, sasvim je očigledno da ga mjesto rođenja jeste oblikovalo. El-Gazali je odrastao u Nikla el-Inabu, mjestu gdje su religijska osjećanja prožimala svakodnevno ponašanje i u kojima su, u velikoj mjeri, interesi društva nalazili odjeka.³ El-Gazalijeve priče govore o religijskom konzervativizmu ove lokalne zajednice, o njenoj žarkoj želji za memoriziranjem Kur'ana, njenoj revnosti u izučavanju islama i mogućnosti da iznjedri učenjake. Može se sigurno reći da su el-Gazalijeva sjećanja na rodni grad imala ogroman utjecaj na njegov odgoj i, u određenoj mjeri, na razvoj njegovog karaktera. Jedno od njegovih najupečatljivijih sjećanja na selo jeste sjećanje na ustanak protiv okupatora (1919). Prisjećao se kako su seljani presjekli telefonske linije, a u još življem sjećanju ostali su mu opkoljena džamija i okupatorski vojnici kako ubijaju nekog seljaka koji je odbio pokoriti se ratnim zakonima.⁴

Ekonomsko stanje sredine u kojoj se el-Gazali rodio može se opisati samo kao vrlo teško. El-Gazali je odrastao u jednom eksploatiranom ruralnom okruženju, ugnjetavanom i pod represijom paša i emira. Zemljoposjednici su svuda činili nepravdu i izrabljivanje, zlostavljajući seljake, koji su dobijali vrlo malu naknadu za svoj teški rad.⁵ Očekivano, ovakva društvena nepravda

3 Muhammed el-Gazali, *Džur'at džedida min el-hakk el-murr* [Nove doze gorke istine] (Giza, Egipt: Nehdat Misr li et-tiba'a ve en-nešr ve et-tevzi', 2004), vol. 6, str. 44.

4 Muhammed el-Gazali, „Kissat hajat eš-šejh“ [Odlomci iz el-Gazalijevih memoara: Životna priča], *Islamiijat el-me'arifa*, 7 (1997), str. 155.

5 Muhammed el-Gazali, *Te'emmulat fi ed-din ve el-hajat* [Razmišljanja o vjeri i životu] (Giza, Egipt: Nehdat Misr li et-tiba'a ve en-nešr ve et-tevzi', n.d.), str. 44-46.

podstakla je uspon privilegiranih društvenih klasa u Egiptu stvorivši ogroman jaz između bogatih i siromašnih, gdje je nejednakost u приходима bila tolika da su ljudi sijali žito, a jeli sije-no, uzgajali pamuk, a odijevali se u dronjke, gradili visoke građevine, a živjeli u bijedi. Ovakvi uvjeti kod el-Gazalija su pobudili duboko saosjećanje prema onom dijelu stanovništva koje je bilo eksploatirano, zlostavljano i koje se zlopatalo.⁶

Do 1914. mali posjednici činili su preko 90 procenata svih zemljoposjednika, a posjedovali su svega četvrtinu ukupnog zemljišta. Najveći zemljoposjednici činili su grupu sa zajedničkim interesima, kojoj je vlasništvo nad tolikom zemljom dalo povlašteni položaj, na vrhu egipatskog društva. Do 1966. gustina naseljenosti stanovništva porasla je na 845 ljudi na kvadratni kilometar. Ovaj porast u omjeru čovjek – zemljišni posjed prirodno je spuštao prosjek prihoda, a niski prihodi onemogućavali su egipatskim seljacima da proširuju posjed. Poljoprivredno zemljište bilo je preskupo da bi ga kupili. Ovi seljaci, sa dna društvene ljestvice, i dalje su patili od iscrpljujućih bolesti i pothranjenosti trpeći siromaštvo. Takvi društveno-ekonomski uvjeti imali su veliki utjecaj na el-Gazalija i doveli ga do zaključka da religija ne može napredovati u takvim tegobnim okolnostima, siromaštvu, bolesti i neznanju.⁷ Zbog ovako teškog života svojih sunarodnika postao je zaokupljen idejama o odnosu između religijskog napretka i okruženja, kao i o odnosu između ekonomskog napretka i islamske misije (*da'va*).

El-Gazali se obrazovao u različitim sredinama, od *mekteba* preko Aleksandrijskog vjerskog instituta do Univerziteta el-Azhar. U dobi od pet godina, el-Gazalija su upisali u lokalni *mekteb*, da nauči Kur'an napamet.⁸ Rezultat obrazovanja u *mektebu*, u

6 Ahmed Assal, „el-Dževanib en-nefsijja ve el-hulukijja“, u *el-'Ata' el-fikri li eš-šejh el-Gazali*, str. 28.

7 El-Gazali, *el-Islam ve evda'una el-iktisadijja* [Islam i naša ekonomska stanja] (Damask: Dar el-kelam, 2000), str. 62.

8 Mesud Fallusi, *eš-Šejh Muhammed el-Gazali gusn basik fi šedžeret el-hulud* [eš-Šejh Muhammed el-Gazali, Uzvišena grana na Drvetu vječnosti] (Kairo: Mektebat vehba, 2003), str. 24.

idealnom slučaju, jeste da učenik nauči kur'anski tekst doslovce i, u skladu s tim, nastava se organizira oko značenja i snage riječi. Vještine čitanja i pisanja uvijek su od sekundarnog značaja u odnosu na stjecanje vještina preciznog reproduciranja – učenja – Božijih riječi. Te vještine stječu se svakodnevnim učenjem i ponavljanjem svetih ajeta.

Kada mu je bilo deset godina, 1927. godine, el-Gazali je primljen u Aleksandrijski vjerski institut, koji je pohađao devet godina.⁹ Među predmetima koji su se izučavali bile su i vjerske i „sekularne“ nauke. Istovremeno, el-Gazali je koristio prednosti knjižare koju je držao njegov otac.¹⁰ Otac ga je snažno podsticao da čita, međutim, na svoju veliku žalost, otkrio je da el-Gazali više voli čitati strane romane nego religijske knjige. Jedan od razloga koje je el-Gazali naveo za ovu sklonost jeste što su ta djela bila puna kriptovorenih i nevjerođostojnih hadisa i besmislenih mitova.¹¹

El-Gazali se 1937. upisao na Teološki fakultet Univerziteta el-Azhar. Nakon četiri godine studiranja, stekao je diplomu (*'alemi-ja*) i nastavio dvogodišnji magistarski studij iz oblasti islamske misije i religijskog upućivanja (*ed-da'va ve el-iršad*). Dok je radio na fakultetu, el-Gazali je radio i kao imam u mesdžidu el-Ataba el-Hadra. Tokom ovog perioda obrazovanja, el-Gazali je bio pod velikim utjecajem učenjaka kao što je Abd el-Azim ez-Zerkani. Druga dva utjecajna profesora bili su Ibrahim Garbavi i Abd el-Aziz Bilal.

El-Gazali često spominje svoje rano obrazovanje i s njim povezane probleme kako bi istakao da je poboljšanje obrazovnog sistema od apsolutne važnosti i, zapravo, nužni preduvjet za modernu islamsku reformu. Svoje obrazovno iskustvo koristio je i da procijeni obrazovne probleme *daija* i ukaže na njih, to jest da osim veze između postojećeg obrazovanja i religijskog napretka postoji i integralni odnos između religijskog obrazovanja i *da've*.

9 Fallussi, *Gusn basik*, str. 28.

10 Vidjeti, el-Gazali, „Kissat hajat“, str. 158.

11 Vidjeti, el-Gazali, „Kissat hajat“, str. 159.

El-Gazali je čvrsto vjerovao da je većina religijske literature koju javnost koristi, uključujući i onu koju izdaje sami el-Azhar, bila siromašna sadržajem i stilom, a i stavljala je zapreke napretku muslimanske kulture.¹² Po el-Gazalijevom mišljenju, *mektebi* su gušili aktivnost djece i sputavali im radost, ostavljajući im emocionalne probleme.¹³ Osim toga, el-Gazali je smatrao da upotreba „šibe“ nanosi štetu učenicima, zato što obrazovanje djeteta zahtijeva saosjećanje, strpljenje, toleranciju i strogost bez okrutnosti. Mislio je da, uprkos dobrim namjerama, neki *mektebi* proizvode jedva nešto više od „traka za snimanje“ umjesto učinkovitih i uzornih svršenika. Međutim, bez obzira na to što mu je ideja mehaničkog učenja napamet (tj. proizvodnja „traka za snimanje“) izazivala tjeskobu, el-Gazali je ostao zagovornik tradicionalne metode prenošenja Kur'ana.

Međutim, općenito govoreći, religijsko obrazovanje u el-Gazalijevo vrijeme bilo je palo na najniži nivo i on je osjećao da ono niti služi islamu niti privlači sposobne učenike. El-Gazali je skrenuo pažnju na tri problema u religijskom obrazovanju: a) nedostatak emocionalne i intelektualne inteligencije kod vjerskih učenjaka;¹⁴ b) ranu naučnu specijalizaciju, koja se stječe prije nego što se steknu obavezna osnovna znanja iz humanističkih i prirodnonaučnih predmeta¹⁵ i c) slabo razumijevanje islamskih temelja te pretjerano obraćanje pažnje na trivijalna pitanja.¹⁶

El-Gazalijeva diskusija o jednom stanju u kojem se nalazilo religijsko obrazovanje odražava istinski interes za modernizaciju tog obrazovanja kroz usvajanje savremenih disciplina. Po njegovom mišljenju, diplomanti islamskih studija morali bi steći ne samo tradicionalno nego i moderno znanje. To bi im pomoglo da

12 Vidjeti, el-Gazali, „Kissat hajat“, str. 168-169.

13 El-Gazali, *Te'emmulat*, str. 113.

14 El-Gazali, *Kejfe nefham el-islam?* [Razumijevanje islama] (Damask: Dar el-ke-lam, 2000), str. 28.

15 El-Gazali, *Kejfe nefham el-islam?* [Razumijevanje islama], str. 30.

16 El-Gazali, *Kejfe nefham el-islam?* [Razumijevanje islama], str. 32.

iskoriste savremena shvatanja u saznavanju islama i da istovremeno unaprijede misionarsko djelovanje (*da'va*) u skladu s naučnim progresom. Obrazovanje se mora procjenjivati prema tome koliko poboljšava društveni život, koliko pomaže ljudima da utjelelove vrijednosti islama u svom svakodnevnom životu i koliko olakšava provođenje društvenih promjena potrebnih za reforme.

Istraživanje el-Gazalijeve ličnosti

Istražujući u kojoj je mjeri el-Gazalijeva ličnost utjecala na takvu procjenu, našao sam da su ključne osobine ličnosti koje ga istinski definiraju bile pouzdanost, istinoljubivost, smjernost, privrženost pravdi i jednakosti te borbi za oslobođenje od podjarmljenosti. El-Gazali je smatrao da je briga za druge od presudne važnosti za ljudski napredak i prezirao je neuljudnost, agresivnost i bezdušnost. Iako je cijenio suzdržanost i strpljivost, el-Gazali je i sam u nekoliko prilika izgubio kontrolu, posebno kada bi vidio da neznalice govore o javnim pitanjima, daju štetne izjave ili se uključuju u isprazne rasprave.¹⁷

El-Gazali je odbacivao kao nehumano svako djelo kojim bi se ikad osporavao ijedan aspekt slobode uma ili savjesti. Ovakvo vjerovanje u slobodu odvelo ga je ka kritici religijskih formalnosti, kao i mnogih manifestacija religijskog i društveno-kulturnog života. Um je smatrao strukturnim temeljem religije, zato što dokazi umom, po njemu, posjeduju najveću snagu i jedino se umom može spoznati Bog, jedino se umom mogu identificirati istine objave i shvatiti čovjekova odgovornost za onaj svijet.¹⁸ Očigledno je da ga je njegova intelektualna sloboda podstakla da postavi

17 El-Gazali, *Min mekalat eš-šejh el-Gazali* [Eseji šejha el-Gazalija] (Giza: Nehdat Misr li et-tiba'a ve en-nešr ve et-tevzi', 2002), vol. 2, str. 110.

18 El-Gazali, *Sajhat tehzir min du'at et-tensir*, 1. izd. (Damask: Dar el-kelam, 2000), str. 33.

brojna presudna pitanja o muslimanskom životu i islamskim naučnim disciplinama, kao što su vjerovanje, jurisprudencija i historija.

Vrijedi truda ispitati i el-Gazalijevu problematičnu upotrebu negativnog, a povremeno i oštrog jezika. Njegovo intelektualno putovanje, bilo u *mektebu* ili na el-Azharu, ne opravdava oštre ili negativne reakcije prema tradicionalnoj religijskoj pedagogiji. Međutim, čini se da su na njega utjecali neki krupni događaji, kao što su pad Osmanskog hilafeta, tuđinska eksploatacija i stagnacija muslimanskog svijeta te okupacija Palestine. On se, zaista, izvinjava svojim čitateljima zbog gorčine i bijesa u historijskim lekcijama, kao i zbog oštrote koja se osjeća u diskusiji o muslimanskim neuspjesima.¹⁹ Nadalje, ponekad se el-Gazalijevi iskazi čine pesimističnim i ne daju mjesta nadi. Njegov emocionalni cinizam proistječe iz poređenja uvjeta koji su vladali u muslimanskom svijetu s uvjetima u drugim državama, kao i iz uznemirenosti zbog tog žalosnog stanja i poniženosti muslimana. El-Gazalijev negativni pristup mogla je izazvati pojava sve više gnjeva zbog pogoršanja društveno-kulturnog stanja muslimana.

El-Gazali i Muslimanska braća

Hasana el-Bennaa, vođu Muslimanske braće, el-Gazali je upoznao u vrijeme kada je bio učenik Aleksandrijskog vjerskog instituta, pa se kasnije, kada mu je bilo oko 20 godina, pridružio Muslimanskoj braći i bio aktivan član pokreta u periodu od 17 godina.²⁰ El-Bennaga je imenovao za sekretara časopisa *Medžellat el-Ihvan el-muslimin* [Časopis Muslimanske braće]. Talent za pisanje kvalificirao je, zapravo, el-Gazalija za počasni naslov misionarskog pisca (*edib*

19 El-Gazali, *el-Islam ve el-istibdad es-sijasi* (Damask: Dar el-kelam, 2003), str. 207.

20 El-Gazali, *Kaza 'if el-hakk* (Damask: Dar el-kelam, 2002), str. 81; *Dustur el-vihda es-sekafijja*, str. 9.

ed-da'va) u Muslimanskoj braći, a njegova književna umijeća i intelektualne sposobnosti jasno se očituju u djelima koja je objavljivao.²¹ El-Gazali je bio i aktivni član ove organizacije, a također i državni službenik Ministarstva vakufa.

U svojim djelima el-Gazali često spominje el-Bennaa kao svog prvog učitelja i mentora.²² Ubrzo poslije atentata na el-Bennaa 1948. na površinu su izbili problemi unutar organizacije. El-Gazalijevo neslaganje s novoizabranim vođom, Husejnom Hudejbijem (1891–1973) rezultiralo je njegovim isključenjem i uzajamnim optužbama.²³ Do el-Gazalijevo isključenja dovelo je, navodno, neslaganje oko odluke Braće da bojkotuju vlast Džemala Abdunasira.²⁴ Međutim, u stvarnosti je el-Gazalijev konflikt s Muslimanskom braćom počeo mnogo ranije. Da je el-Gazali održao političku vezu s Braćom, njegov angažman je mogao imati sasvim drugačiji tok. S obzirom na to šta se desilo, činjenica da se odvojio od jednog strukturiranog islamskog pokreta omogućila mu je slobodu potrebnu da se bavi temom islamske misije (*da'va*) neovisno, kritički i obuhvatno.

El-Gazalijeva škola mišljenja i doprinos islamskom

El-Gazalijevo mišljenje se, tokom njegove karijere, mijenjalo i razvijalo. El-Gazalijevo djelo *Dustur el-vihda es-sekafijja* [Uspostavljanje kulturnog jedinstva] daje još dokaza za njegovo sve

21 Muhammed Imarah, *eš-Šejh Muhammed el-Gazali, el-mevki' el-fikri ve el-me'arik el-fikrija* [Intelektualni stav Muhammeda el-Gazalija i intelektualne debate] (Egipat: el-Haj'a el-misrija el-'amma li el-kitab, 1992), str. 31.

22 Vidjeti, el-Karadavi, *eš-Šejh el-Gazali kema 'eraftuh* [Šejh el-Gazali kakvog sam znao: Putovanje od pola stoljeća] (el-Mensura, Egipat: Dar el-vafa' li et-tiba'a ve en-nešr ve et-tevzi', 1995), str. 31.

23 El-Gazali, „Kissat hajat“, str. 197.

24 El-Assal, „el-Dževanib el-fikrija“, u *el-'Ata' el-fikri li eš-šejh el-Gazali*, str. 54.

veće odvajanje od interesnih područja Muslimanske braće, kako su predstavljani u el-Bennainih *Dvanaest principa*.²⁵ El-Gazali je formulirao deset novih principa potrebnih za provedbu moderne reforme: 1) muškarci i žene su partneri (*šeka'ik*); 2) porodica predstavlja moralni i društveni temelj (stub) društva, prirodni centar za obrazovanje budućih generacija; 3) moralna i ekonomska prava ljudi moraju se omogućiti i braniti; 4) vladari, bili to kraljevi ili predsjednici, samo su dužnosnici koji rade za korist svojih nacija; 5) međusobno savjetovanje (*šura*) osnova je vlasti; svaka država mora izabrati metodu kojom najbolje ostvaruje svoje interese; 6) stanje i prava privatne svojine moraju se osigurati i čuvati; narod je jedno tijelo koje ne podnosi zanemarivanje ili potčinjavanje; 7) muslimanske zemlje odgovorne su za islamsku misiju (*da'va*); 8) religijske razlike ne smiju biti uzrokom neprijateljstva ili sukoba; 9) odnosi muslimana s međunarodnom zajednicom moraju se voditi u skladu sa sporazumima ljudskog bratstva; muslimani bi trebali vršiti *da'vu* kroz debatu/uvjeravanje, ne nanoseći ni najmanju štetu i 10) muslimani bi trebali doprinostiti moralnom i materijalnom blagostanju čovječanstva.²⁶ Cilj ovih principa jeste religijska reforma u muslimanskim društvima.

Među glavnim el-Gazalijevim interesima bili su međusobno povezani problemi kao što su fragmentirano predstavljanje islama, aktuelno stanje muslimanske kulture, negativan stav prema životu, fatalizam u muslimanskom svijetu, pogrešno shvatanje principa kauzalnosti, tradicija razmetanja u muslimanskim društvima, status žene u periodima slabljenja i nazadovanja, nizak nivo literature na arapskom, pogrešno upravljanje bogatstvima i politička korupcija.²⁷ Nije se uklapao ni u jedan muslimanski pokret zbog toga što se njegova kritika mogla prihvatiti

25 Vidjeti Said Havva, *Fi afak et-te'alim* (Bejrut, Lebanon: The Holy Qur'an Publishing House, 1980), str. 168-173.

26 El-Gazali, *Dustur el-vihda es-sekafijja*, str. 236-237.

27 El-Gazali, *ed-Da'va el-islamijja testakbil karnaha el-hamis 'ašer* (Damask: Dar el-kelam, 2001), str. 68-92.

samo u atmosferi slobode i neovisnosti. Njegov interes bio je preispitati i dekontaminirati shvatanje izvora muslimanske interpretacije, kako bi muslimani mogli ponovo zauzeti svoje mjesto u zajednici čovječanstva.

El-Gazali je smatrao da se u njegovim djelima ogleda nadahnjujuća stvarnost. Ta su djela bila namijenjena buđenju svijesti u srcima vjernika i davala su ključ za različita tumačenja bitna za muslimane.²⁸ Istovremeno, njegova djela odgovaraju na intelektualne i emocionalne potrebe pojedinaca i društva.²⁹ U njima se, također, misli i emocije izlažu i jasno i dvosmisleno, uglavnom pod utjecajem strastvenih osjećaja i entuzijazma.³⁰

El-Gazalijev profesionalni i intelektualni život

U administrativnoj hijerarhiji Ministarstva za širenje islama u okviru Ministarstva vakufa u Egiptu el-Gazali je napredovao postepeno. Imenovan je za nadzornika džamija, za hatiba na el-Azharu, za Upravitelja džamija i obuke i, naposljetku, za direktora odjela *ed-Da'va ve el-iršad*. Abd el-Aziz Kamil, tadašnji ministar vakufa i poslova na el-Azharu, imenovao ga je 18. jula 1971. za podsekretara ovog ministarstva. U martu 1981, Enver es-Sadat, tadašnji egipatski predsjednik (1970–1981), imenovao ga je za sekretara *Da've* pri Ministarstvu vakufa. Kroz svoja djela, govore, hutbe, predavanja, učešća u radijskim i televizijskim emisijama, el-Gazali je izvršio vidljiv utjecaj na mišljenje muslimana u Egiptu i drugdje. El-Gazali je podržao brojne inicijative, između ostalog, omogućio je ženama da klanjaju u mnogim džamijama.

28 El-Gazali, *el-Hakk el-murr*, vol. 3. str. 3.

29 Halim Uveys, *eš-Šejh Muhammed el-Gazali, Tarihuhu ve džuhuduhu ve ara'uhu* (n.l.: Dar el-kelam ed-dar eš-šamija, 2000), str. 10-11.

30 El-Gazali, *Te'emmulat*, str. 209.

El-Gazalijeva predavanja i publikacije u kojima oštro kritikuje stanje u Egiptu i otkriva zavjere protiv islama i muslimanskog društva uznemirile su egipatske vlasti. Uprkos tome što je upozoren, el-Gazali je izabrao da nastavi tim putem, zbog čega su mu zabranjene religijske aktivnosti i zbog čega je 1974. stavljen na crnu listu egipatske vlade.³¹ Nakon što mu je zabranjeno da drži hutbe u džamiji 'Amra ibn el-'Asa, el-Gazali se zaposlio na Univerzitetu „Kralj Abdulaziz“ u Džeddi, a kasnije i na Univerzitetu Umm el-Kura u Mekki, u Saudijskoj Arabiji. Ondje je nastavio rad na islamskom misionarstvu (*da'va*) putem elektronskih medija i novina, istovremeno poučavajući i nadzirući diplomante, kroz službu u različitim akademskim vijećima na muslimanskim univerzitetima te učestvujući u agencijama za *da'vu*. Naprimjer, posebni el-Gazalijev doprinos u Kataru jeste osnivanje Šerijatskog fakulteta na Univerzitetu Katara, kao i širenju islamske svijesti putem medija, u džamijama i udruženjima. Godine 1984. imenovan je za predsjedavajućeg Akademskog vijeća Univerziteta „El-Emir Abdulkadir“ u Konstantinu, u Alžiru. Nakon pet godina provedenih u Alžiru, el-Gazali se 1989. vratio u Egipat.

Za vrijeme posljednjeg boravka u Egiptu, el-Gazali je započeo ozbiljan istraživački rad iz metodologije izučavanja Kur'ana, sunneta, muslimanskog intelektualnog naslijeđa i savremenih problema muslimana. Međutim, tokom cijele svoje akademske karijere, el-Gazali se strastveno zanimao za islamsku misiju (*da'va*). El-Gazalijeva *da'va* daje jedno religijsko stajalište s kojeg se obrađuju mnogi aspekti muslimanskog intelektualnog, kulturnog i društveno-političkog života i s kojeg se motre temeljni uzroci religijskih i društvenih problema. Bilo u Muslimanskoj braći, na muslimanskim univerzitetima, ili u Ministarstvu vakufa, el-Gazali je radio u korist tradicionalnog islama. On

31 El-Gazali, *Min me'alim el-hakk fi kifahina el-islami el-hadis* [Putokazi naše današnje borbe za islam] (Giza, Egipat: Nehdat Misr li et-tiba'a ve en-nešr ve et-tevzi', 2003), str. 95-96.

u svom tradicionalnom pristupu, međutim, zastupa nova gledišta, podržava savremene promjene, uklanja naglasak s religijskih formalnosti i kritizira moderni religijski poredak.

U svojim djelima opisuje probleme društva i kulture, pokušava dijagnosticirati suštinske slabosti i neuspjehe, naglašavajući odgovornosti i izazove s kojima se suočava *da'va*. Svoje jake intelektualne temelje i raznovrsno iskustvo također je prenosio u razvoj ideja *da've*, izučavanje kulturnih prepreka za *da'vu*, propitivanje pravnog značenja *da've* i kritiku savremenih aktivnosti *da've* koje su poduzimale neobučene, nepripremljene, mentalno slabo „opremljene“ i uskogruđe, nazadne *daije*. U svojim djelima on, također, utvrđuje logičku vezu između svetog i sekularnog, religije i modernosti te religije i ovozemaljskog života.

Njegova misao prenosi ključne ideje savremene islamske reforme, među kojima su gledišta njegovog učitelja, Hasana el-Bennaa, a s obzirom na obuhvatni karakter islama i lažnu dihotomiju koja se postavlja između vjerskog i svjetskog života i svijeta. Ipak, umjesto da govori u širem smislu, el-Gazali skreće pažnju na novi temeljni odnos između islamske misije i života, stavljajući tako izazove modernosti u središte svojih teza o *da'vi*.

II. TEORIJSKA ANALIZA *DA'VE*

U konceptualnom okviru koji je el-Gazali iznio za islamsku misiju (*da'va*) naglašavaju se religijski, kulturni i društveno-ekonomski konteksti. El-Gazali *da'vu* povezuje s dvama ključnim pojmovima. Prvi je urođena čovjekova priroda i pokušaj da se istraže i otkriju putevi *da'vetske* prakse koji odgovaraju ljudskoj prirodi. Drugi je društveno-ekonomski i kulturni kontekst *da've*, koji ne uključuje samo diskusiju o društvenim i ekonomskim i preprekama za današnju *da'vu* nego i sinergiju između osnovnog karaktera *da've* i društvene prirode i potreba u stalnoj mijeni. U ovom kontekstu postavljaju se goruća pitanja o proporcionalnom odnosu između *da've* i slobode i mjeri u kojoj el-Gazaliju njegova razrada univerzalnosti *da've* omogućuje da *da'vu* ispituje izvan geografskih granica muslimanskog svijeta.

El-Gazalijev konceptualni okvir

Predstavljajući izvore el-Gazalijevog konceptualnog okvira i doprinosa njegovog pristupa izučavanju *da've*, važno je napomenuti da el-Gazali Kur'an smatra ilustracijom suštine *da've*, jednim

obuhvatnim prikazom njenog progressa i opisom teškoća u prenošenju religijske poruke. On, dalje, spominje modele *da'Ve* koje su postavili raniji poslanici. Kur'anske pripovijesti o *da'vi* koje govore o poslanicima slikovito govore da su oni, dok su prenosili božansku poruku, neprekidno naglašavali jedan princip, a to je da ne smije biti materijalne naknade, niti se zauzvrat može očekivati materijalna nagrada. Poslanici nisu bili trgovci riječima niti su tražili slavu. Oni su davali, nisu uzimali, i birali su da se žrtvuju, bez traženja ikakvih povlastica ili priznanja.³² Za el-Gazalija su ovo primjeri koji dokazuju da poduhvat *da'Ve* mora biti rasterećen od ovosvjetskih ciljeva.

Nadalje, poslanička *da'va* otvorena je, jednostavna, razumljiva, iskrena i saosjećajna.³³ Transparentnost svojstvena *da'vi* vidi se u njenoj jasnoj i nedvosmislenoj poruci.³⁴ Poslanici su se sretali sa svim ljudima, prijateljima ili neprijateljima, bez obzira na to ko su pojedinci, i nisu uskratili ni djelić svoje religijske poruke.³⁵ Stoga je *da'va* otvorena i transparentna, a njena pitanja, temeljna i sekundarna, obznanjuju se svima, kako općoj javnosti ili masama, tako i elitama. U *da'vi* se ne smiju prikrivati nikakva tajna pitanja niti skrivati određeni aspekti poruke, a otkrivati drugi.³⁶ Osim toga, el-Gazali je smatrao da se veličanstvenost poruke manifestira u tome što ona cijeni um, što odbacuje pretpostavke i sumnje i što se drži sigurnosti i istine. Religioznost, kao takva, ne opterećuje intelekt onim što je nepodnošljivo niti ga potapa u svijet imaginacije.³⁷ Vjerovatno je na osnovu ovih teoloških uvjerenja el-Gazali neprekidno težio da duh *da'Ve* poveže s logikom nauke, kako bi se poboljšalo religijsko razumijevanje i tumačenje, pri čemu se *da'va* uključuje u područje naučnog

32 El-Gazali, *Min huna na'lem* [Odavdje znamo] (Giza, Egipat: Dar Nehdat Misr li et-tiba'a ve en-nešr ve et-tevzi', 2005), str. 95.

33 El-Gazali, *Ma'a Allah: Dirasat fi ed-da'va ve ed-du'at* [U drušbi Božijoj: Studija *da'Ve* i *daija*] (Damask: Dar el-kelam, 2003), str. 92.

34 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 3, str. 81.

35 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 3, str. 81.

36 El-Gazali, *Ma'a Allah*, str. 18-19.

37 El-Gazali, *Keza'if el-hakk*, str. 81.

istraživanja. Zapravo, za el-Gazalija je most između religioznosti i nauke od presudnog značaja, zato što bi religija izgubila svoj *raison d'être* ako bi zanemarila nauku, potcijenila razum ili se opirala pomirenju religije s ovozemaljskim životom i svijetom.³⁸

El-Gazalijev pristup pitanjima kao što su religija i religioznost, međutim, ukazuje na postojeće ciljeve i slojeve u temeljima njegove ideje religijske poruke, gdje, osim potrebe daljeg prenošenja veličanstvenih značenja objave narodima kojima je potrebna, postoji i potreba da se ona nadzire i da se drži u prvom planu širenjem dobra, zagovaranjem čestitosti, zaštitom vjere i očuvanjem objave kao izvora vrlina.³⁹ Religijska poruka teži ostvarivanju pravde i slobode za ugnjetavane i prikraćene narode, daje sigurnost i podstiče pobožnost kroz motivaciju i uputu,⁴⁰ budi srca koja su zaboravila Boga i pokreće statične ideje.⁴¹

Na temelju ovog opisa religije i religioznosti, el-Gazali dalje kaže da je *da'va* rođena kada i vjera; ona je blizanka vjere, obreda i morala.⁴² *Da'va* je, po njegovom mišljenju, uputa na najdragocjeniju istinu u univerzumu, okretanje ka dobru i spas od propasti.⁴³ El-Gazali tvrdi da je neopravdano svoditi djelokrug *da've* na jednu aktivnost.⁴⁴ Zbog toga, on kritizira one koji *da'vu* razumijevaju kao vatrene propovijedi, naglašene emocije,⁴⁵ usputni govor, podsticanje na sukobe, a čak i ne razumiju da je propovijed jedan jedini aspekt mnogo šireg religijskog djelovanja.⁴⁶ Imajući to na umu, el-Gazali ne odobrava da se naziv *daija* daje isključivo imamima ili

38 El-Gazali, *Reka'iz el-iman*, str. 23.

39 El-Gazali, *Sirr te'ahhur el-'arab ve el-muslimin* [Uzroci nazadovanja Arapa i muslimana] (Damask: Dar el-kelam, 2000), str. 35.

40 El-Gazali, *Hakikat el-kaumijja el-'arabijja* [Realnost arapskog nacionalizma] (Giza, Egipat: Nehdat Misr li et-tiba'a ve en-nešr ve et-tevzi', 2005), str. 49.

41 El-Gazali, *Min me'alim el-hakk*, str. 148.

42 El-Gazali, *ed-Da'va el-islamijja testakbil*, str. 7.

43 El-Gazali, *Ma'a Allah*, str. 52.

44 El-Gazali, *Ma'a Allah*, str. 157.

45 El-Gazali, *'l'el ve edvija* [Bolest i lijek] (Damask: Dar el-kelam, 2003), str. 250.

46 El-Gazali, *'l'el ve edvija*.

vaizima.⁴⁷ Za njega, među *dajjama* su pravedni vladari, kompetentni pravници i zakonodavci, upućeni spisatelji, predani propovjednici te oni koji se bore protiv nepravde i tiranije.⁴⁸ Bilo individualno, bilo u kolektivu, svaki pojedinac može doprinijeti razumijevanju religijskog, društvenog, kulturnog ili političkog života.⁴⁹ *Da'va* je strategija reforme u kojoj se angažiraju različiti djelatnici i dobrotvorci. El-Gazali *da'vu* shvata holistički i u takvom shvatanju ogleđa se njegov široki pristup islamskoj reformi. Njegovo široko shvatanje *da've*, međutim, podrazumijeva blisku vezu između *da've* i ideje promjene, pri čemu *da'va* obuhvata ne samo prenošenje religijskih učenja ili tumačenje svetih tekstova muslimanskoj zajednici nego i sudjelovanje mnogih u društvenoj reformi. Proširena ideja *da've* i povećanje njenog djelokruga – tako da obuhvata i širu društvenu promjenu – zasnovani su na njegovom uvjerenju u obuhvatni karakter islamskih pravila i njegovom uvjerenju da tumačenje religije ne smije biti fragmentarno.⁵⁰

Fitra

Pojam *fitre* igra središnju ulogu u el-Gazalijevoj tezi jer je on koristi da *da'vu* postavi unutar okvira prvobitnih ljudskih određenja i težnji ka božanskim idealima. El-Gazali ustrajno nastoji formulirati bliski odnos između *da've* i karakteristika urođene ljudske prirode, s jedne strane, a, s druge, nastoji izraditi autentičnu ali proporcionalnu jednadžbu između razvoja vjere i zdrave *fitre*. Međutim, osnovna pretpostavka jeste da *da'va* omogućava povoljno okruženje čovjekovom uzdizanju ka duhovnom, moralnom i religijskom

47 El-Gazali, *Ma'a Allah*, str. 171.

48 El-Gazali, *Ma'a Allah*, str. 171.

49 El-Gazali, *Hukuk el-insan bejna te'alim el-islam ve i'lan haj'at el-umam* [Ljudska prava između učenja islama i Deklaracije Ujedinjenih nacija] (Giza, Egipat: Nehdat Misr li et-tiba'a ve en-nešr ve et-tevzi', 2004), str. 218.

50 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 3, str. 90.

savršenstvu općenito, pri čemu stavlja krunu na već postojeće znanje a da mu se ne mora dodavati nikakvo novo učenje.

Na najosnovnijem nivou, međutim, el-Gazali smatra da je islam suštinski religija *fitre*.⁵¹ Po njegovom mišljenju, *fitru* čini zdrav um i čisto srce.⁵² On tvrdi da, kada se koristi u kontekstu *da'Ve*, termin *fitra* označava samo zdravu *fitru*.⁵³ El-Gazali tvrdi da su ljudi rođeni s čistim razborom koji ih vodi njihovom Stvoritelju, a, također, i sa shvatanjem da je iskvarenost nešto zlo i sramno i da je se treba kloniti.⁵⁴ On smatra da određenje moralnog čina u konačnici podrazumijeva odbacivanje racionalne filozofije o ljudskim djelima, koja ne obraća pažnju na objavu i koja pobuđuje samo proizvoljna odobravanja ili poricanja.⁵⁵ Na ovoj osnovi, el-Gazali *da'vu* povezuje s kriterijima razlikovanja dobra od zla, da bi moralno određivanje djela utvrdio kao karakteristiku misli *da'Ve*.⁵⁶

Po el-Gazalijevom mišljenju, pri rođenju se čovjeku uliva jedan nepogrešivi osjećaj usmjerenosti ka Bogu i savršenom moralu. Po njemu, djeca su rođena već spremna da se razvijaju ka savršenoj moralnosti, baš kao i voće, koje rodi slatko samo ako se dobro gaji i čuva od bolesti.⁵⁷ To znači da će se ljudi, ako im se ponudi izbor, napokon upraviti ka svom Stvoritelju, otkriti božanski nadahnutu unutrašnju motivaciju, dati prednost braku nad bludom, radije biti trijezni nego pijani, postupati velikodušno, a ne sebično, te biti iskreni radije nego obmanjivati.⁵⁸ Pomoću *fitre* ljudi shvataju da je pravda dobro, da je nepravda zlo, da je znanje časno, neznanje sramota, čestitost usavršavanje, a nemoral iskvarenost.⁵⁹ Čak i uz malo božanskog znanja, objašnjava el-Gazali, čistota *fitre* vodi ljude ka

51 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 1, str. 63.

52 El-Gazali, *Džeddid hajatek* (Damask, Sirija: Dar el-kelam, 2004), str. 59.

53 El-Gazali, *l'lel ve edvija*, str. 121.

54 El-Gazali, *Džur'et džedida*, vol. 5, str. 51.

55 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 1, str. 50.

56 El-Gazali, *Kejfe nefham el-islam?*, str. 142.

57 El-Gazali, *Džur'et džedida*, vol. 5, str. 51.

58 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 1, str. 63.

59 El-Gazali, *l'lel ve edvija*, str. 59.

znanju o Bogu i poštivanju Njegovih prava.⁶⁰ Ljudi su rođeni spremni, to jest sa sklonošću i motivacijom da slijede pravac *fitri* i prihvate i slijede vjeru i vrlinu. Bog daruje *fitru* sa svojstvom da se odupire laži. Ko ne poštuje ove vrline ide ka propasti i pravednoj kazni na Sudnjem danu. Među tim karakteristikama su sposobnost čovjeka da se odupre praznovjerju, da ga odbaci i osudi, da se drži istine, da odbaci nemoral i da se ponaša lijepo i pravedno.⁶¹

Po el-Gazalijevom mišljenju, svaka civilizacija koja je bliže *fitri* približava se prirodi islama.⁶² I ne samo to, po njegovom shvatanju, zapadna civilizacija bliža je *fitri* od onih religijskih učenja koja potčinjavaju i ponižavaju ljudsko tijelo.⁶³ Konkretno, moderne tradicije Zapada, posebno u politici, bliže su religiji islama.⁶⁴ El-Gazalijevo shvatanje *fitre* nadilazi konvencionalne religijske definicije i uvažava univerzalnije vrijednosti kao valjane pokazatelje zdrave *fitre*. Prava religija je čovječnost na pravom putu (*el-insanijja es-sahiha*), što podrazumijeva da um određuje istinu kroz nauku, odupirući se mitovima i sujevjerju.⁶⁵ El-Gazalijeva diskusija o *fitri* pokazuje da on, u svom djelu, traži proporcionalni odnos između zdravog rasta religije i društvenog napretka te snažno teži ugraditi komponentu *fitre* u misaoni sistem *da've*.

Univerzalnost *da've*

Po el-Gazalijevom mišljenju, poruka poslanika Muhammeda iznjedrila je shvatanje univerzalnosti zasnovano na uvjerenju da je

60 El-Gazali, *Džeddid hejataka*, str. 8.

61 El-Gazali, *Mi'et su'al* [Sto pitanja] (Kairo: Dar el-mukattam li en-nešr ve et-tevzi', 2004), str. 139.

62 El-Gazali, *Zalam min el-garb* (Damask: Dar el-kelam, 1999), str. 39.

63 El-Gazali, *Reka'iz el-iman bejne el-'akl ve el-kalb* [Osnovi vjere između uma i srca], str. 82.

64 El-Gazali, *Il'el ve edvija*, str. 120.

65 El-Gazali, *el-Gazv es-sakafi*, str. 18.

tokom vremena postojala samo jedna religija, a da su poslanici samo braća koja ljudima govore o Stvoritelju i vode ga ka Njemu.⁶⁶ El-Gazali univerzalnosti *da'Ve* pristupa ne samo u smislu velikih geografskih područja na kojima se ona provodi nego i u svjetlu uputstava i iskaza Kur'ana i sunneta koji su dati cijelom čovječanstvu, svuda, neovisno o vremenskim ili prostornim faktorima.⁶⁷

El-Gazali, također, ističe važnost jedne obuhvatne reforme i humanitarnih pregnuća. Takvo jedno shvatanje teži rušenju emocionalne i kulturne barijere postavljene oko ove univerzalnosti i izgradnji mostova koji povezuju kulture, zajednice i društva. Za el-Gazalija su širenje dobra, zaštita pobožnosti i otpor zlu – univerzalne obaveze. To znači da širenje, kao i zaštita dobra ili borba protiv zla nisu nekakve lokalne dužnosti koje se nameću muslimanima u njihovim matičnim društvima, nego predstavljaju univerzalne obaveze.⁶⁸ Univerzalnost *da'Ve* zahtijeva istraživanje svijeta oko nas, uključujući raznolike religijske zajednice. *Daije* zaokupljene intelektualnim i emocionalnim reformama moraju ispitati i spoznavati univerzalno ljudsko mišljenje te razumijevati ljudsko stanje kako bi ga poboljšali. Dakle, muslimanski učenjaci trebali bi ispitati strategije univerzalne *da'Ve*, bilo u smislu predstavljanja islama vanjskom svijetu ili u smislu njihovih reakcija na sumnje.⁶⁹ Dakle, muslimani bi prema drugima trebali dobro postupati. Međutim, na makronivou, univerzalnost *da'Ve* oslanja se na poboljšane moralne i ekonomske uvjete za muslimansko društvo, baš kao što su se sljedbenici poslanika Muhammeda, da bi svoju religiju prenosili drugim narodima, oslanjali na svoj plemeniti karakter i uvjerljivi govor.⁷⁰

Za el-Gazalija je univerzalnost islama jedan izraz koji muslimani, nažalost, pretjerano naglašavaju, a, opet, ne uzimaju ga u

66 El-Gazali, *ed-Da'va el-islamijja*, str. 168.

67 El-Gazali, *Sirr te'ahhur*, str. 148.

68 El-Gazali, *'Ilel ve edvija*, str. 237.

69 El-Gazali, *Sirr te'ahhur*, str. 94-95.

70 El-Gazali, *ed-Da'va el-islamijja*, str. 145-174.

obzir gdje je to bitno. Savremeni muslimani nisu osposobljeni da prakticiraju ovo shvatanje univerzalnosti, a zbog svoje zbunjenosti, zatrovanih kultura i tiranskih političkih sistema. Sadašnje stanje muslimanskih društava čak podstiče sumnju u vrijednost islama i u to koliko će koristiti ljudi od njega imati.⁷¹

El-Gazalijeva procjena sadašnjeg stanja muslimana podstakla ga je da se zapita zašto su tako slabo služili univerzalnosti *da've*, pa uvodi pitomo razumijevanje islama na lokalnim i na međunarodnim frontovima. I zaključuje da je djelimični razlog u činjenici što su muslimani morali naglašavati i demonstrirati islamski monoteizam i kur'ansku filozofiju u različitim naučnim disciplinama, etici i poslovanju.⁷² Politička stagnacija je zvaničnu islamsku politiku lišila i svakog osjećaja obuhvatne *da've*, primarno zbog vladara koji, obuzeti željom za kontrolom i moći, nisu pristajali na programe obrazovanja i upute.

***Da'va*, društvo i kultura**

Uz društvene reforme, el-Gazali je temeljnim elementima u vršenju *da've* smatrao utjecaj ekonomskih uvjeta. Za el-Gazalija je utjecaj društvenog i kulturnog okruženja na religiju, kao i na lično i moralno ponašanje, neosporan.⁷³ Stoga, znatni utjecaj na moralno i društveno okruženje je, za njega, bio preduvjet uspješnog prenošenja religijske poruke. Po njegovom mišljenju, moralni zločini i grijesi često se rađaju i bujaju u društvima pogođenim ekonomskom oskudicom.⁷⁴ To je stoga, tvrdi on, što iskvareno okruženje izopači

71 El-Gazali, *Humum daija* [Interesi daija] (Damask: Dar el-kelam, 2000), str. 3.

72 El-Gazali, *el-Mehavir el-hamsa li el-Kur'an el-Kerim* [Pet tema o Kur'anu Časnom] (Damask: Dar el-kelam, 2000), str. 57.

73 El-Gazali, *Kejfe nefham el-islam?*, str. 15.

74 El-Gazali, *el-Islam ve evda'una el-iktisadija* [Islam i naše ekonomsko stanje] (Damask: Dar el-kelam, 2000), str. 91-92.

prirodu *fitre* i zarazi je bolešću.⁷⁵ Ljudi su prvobitno rođeni u stanju vjere i pripremljeni da se povežu s religijom i njenim učenjima čim steknu moć shvatanja i čim se uklone učinci negativne prakse.⁷⁶

El-Gazali, također, uočava vezu između *da'Ve* i siromaštva. Zato se, tvrdi on, prvo moraju osigurati osnovne ljudske potrebe, i tek se onda može očekivati da se ljudi drže vjere.⁷⁷ Većina njegovih kritika upućenih *dajama* odnosi se na to kako da *da'va* bude učinkovita u uvjetima siromaštva. El-Gazali objašnjava kako, bez obzira na nekoliko pokušaja, *da'va* još nije našla odgovarajuće okruženje u kojem bi siromašnim društvenim klasama usadila uvjerenja, moral ili težnju ka dobročinstvu.⁷⁸

Ovakvo stanje, po el-Gazalijevom mišljenju, traži od *dajia* da ponude rješenja za moralne i ekonomske probleme.⁷⁹ Prije nego što se ljudi počnu upućivati ka Stvoritelju, potrebne su ekonomske reforme velikih razmjera; to je neizbježno, želi li se, u ime islama, pobijediti kriminal i grijeh. Poboljšanje ekonomskih uvjeta el-Gazali smatra ključnim za *da'vu* i misli da postoji neka vrsta proporcionalnog odnosa između ekonomskog razvoja muslimanskih društava i *da'Ve*.⁸⁰ Stoga, el-Gazali educira *daije* da u svoje tumačenje i praksu *da'Ve* integriraju društveno-ekonomski kontekst i, istovremeno, poziva institucije da nastave s programima reformi kao ključnim sredstvom religijskog obrazovanja i preduvjetom da se provode i *da'va* i islamska reforma općenito.

Prema el-Gazaliju, žalosno je što se nastavlja strašna tradicija da se, u ime religije, kontrolira život muslimana.⁸¹ Također, učenja islama povlače se iz političkog, ekonomskog i društvenog života, a religijsko bogoštovlje ostaje bez duha pretvarajući se u besmislene rituale. El-Gazali tvrdi da *da'va* izlaže opasnosti svoju

75 El-Gazali, *Akidat el-muslim* [Muslimansko vjerovanje] (Dar el-kelam, 1999), str. 13.

76 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 1, str. 63.

77 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 2, str. 147.

78 El-Gazali, *el-Islam ve evda'una*, str. 61.

79 El-Gazali, *Humum daija*, 129.

80 El-Gazali, *Sirr te'ahhur*, str. 89.

81 El-Gazali, *'l'el ve edvija*, str. 120.

poruku i usložnjava probleme prenoseći islamske principe pomi-ješane s elementima srednjovjekovlja i modernih vremena.⁸² Zato on bodri muslimane da odbace običaje ukorijenjene u periodu neznanja (*el-džahillijet el-'ula*). Među tim običajima su, naprimjer, ugnjetavanje žena, koje, između ostalih, ima formu zapostavljanja njihovog obrazovanja, zabrane da idu u džamije, odvrćanja da naređuju dobro i zabranjuju zlo i povećanja kazne za svaki grijeh koji počine.⁸³ Po njegovom mišljenju, nepostojanje adekvatnog razumijevanja islama dovelo je do toga da u muslimansku jurisprudenciju prodru određene nomadske tradicije.

Da'va i sloboda

Slobodu uma i savjesti el-Gazali smatra temeljima religioznosti⁸⁴ i glavnim okruženjem koje omogućuje religiji da niče, raste i napreduje.⁸⁵ Po el-Gazalijevom mišljenju, intelektualna sloboda čini osnovu *da've* i ključni je kriterij za božansku nagradu i kaznu. Sloboda izražavanja podrazumijeva konstruktivnu kritiku, suprotstavljanje intelektualnih stavova kroz uvjerljivu debatu, bez vrijeđanja ili prijetnji. Prema el-Gazaliju, religijska poruka daje umu neophodnu slobodu da se angažira u naprednom dijalogu, bez prisiljavanja ljudi u vjeru.⁸⁶ Islam, naprimjer, teži uspostavljanju atmosfere tolerancije, slobode od bilo kakvog despotizma i represije,⁸⁷ s ciljem da uvjerava obzirno i blago, u jednom mirnom okruženju. Vjera se, dakle, posmatra kao nešto ukorijenjeno u apsolutnoj intelektualnoj slobodi i kao njen ishod, gdje se ne pribjegava korištenju čuda (čime

82 El-Gazali, *Sirr te'ahhur*, str. 33.

83 El-Gazali, *Sirr te'ahhur*, str. 32.

84 El-Gazali, *el-Islam ve el-istibdad es-sijasi*, str. 92.

85 El-Gazali, *Keza'if el-hakk*, str. 235.

86 El-Gazali, *el-Islam ve el-istibdad es-sijasi*, str. 87.

87 El-Gazali, *Mustakbel ed-da'va* [Budućnost islamske misije] (Kairo: Dar eš-šuruk, 1997), str. 15.

se guše intelektualne sposobnosti) niti ikakvom pritisku na ljudski um ili volju.

El-Gazali navodi približno stotinu ajeta iz Kur'ana kako bi dokazao da je vjera krajnji ishod slobodnog mišljenja, slobodne volje i savjesti te rezultat intelekta i uvjeravanja, što zahtijeva da se iz islamske misije (*da'va*) ukloni prisila. On dalje nabroja različite vrste slobode, kao što su sloboda govora, religijska sloboda, sloboda zadovoljenja osnovnih potreba i sloboda od progona.⁸⁸

Za el-Gazalija se snaga nalazi u uvjeravanju i debati, dok strahu i sili nema mjesta.⁸⁹ Sama logika kaže da će, kada je riječ o religiji, svaki oblik prisile ljude otjerati i, umjesto ulijevanja vjere, kod njih će pothranjivati pogrešna religijska shvatanja. Ljudi koji su prisiljeni da prime religiju ne smatraju se religioznim, čak i kada se striktno pridržavaju religijskih obaveza.⁹⁰ Prisila u vjeri smatra se vrijeđanjem intelekta, nema uporišta u životu poslanika Muhammeda niti u životima ispravno vođenih halifa. Stoga, el-Gazali podstiče *daije* da brinu o načinu upućivanja ljudi i da im *raison d'être* u životu ne bude gomilanje zarade; zbog ovog potonjeg više bi bili pljačkaši, a ne *daije*.⁹¹

Po el-Gazalijevom mišljenju, poslanici su braća čija duhovna bliskost ujedinjuje ljude i u njima budi osjećanje naklonosti, sloge i saradnje, ne dijeleći ih i ne rastjerujući ih. Od deset principa koje el-Gazali navodi, četiri su potpuno posvećena *da'vi* i religijskoj saradnji, dok osmi princip govori o religijskim razlikama i načinu sprečavanja neprijateljstva i napetosti.⁹² Prema el-Gazaliju, čovječanstvo je jedna porodica koja potječe iz zajedničkog izvora, pri čemu se, u stvaranju života, nije davala prednost nikome ni nad kim.⁹³

88 El-Gazali, *es-Sunna en-nebevija bejne ehl el-fikh ve ehl el-hadis* [Poslanikov sunnet između pravnika i muhadisa] (Kairo: Dar eš-šuruk, 2001), str. 74-75.

89 El-Gazali, *Mi'at su'al*, str. 296.

90 El-Gazali, *Zelam mi el-garb*, str. 89.

91 El-Gazali, *Mi'at su'al*, str. 296.

92 El-Gazali, *Haza dinuna* [Ovo je naša religija] (Damask: Dar el-kelam, 1999), str. 55.

93 El-Gazali, *Hukuk el-insan*, str. 14.

Ukratko, el-Gazalijeva djela ograđuju *da'vu* od svih oblika zloupotrebe, tiranije i eksploatacije. I oni koji pozivaju u vjeru (*daije*) i pozvani (*med'u*) uživaju jednake slobode. Gledište o slobodi u el-Gazalijevim djelima nadilazi njegovo vlastito društveno-političko iskustvo i uveliko ovisi o uvjeravanju i izboru. Pokazalo se da je ovo gledište originalno, humanističko, realistično i, naravno, religijsko. U el-Gazalijevom djelima, *da'va* se predstavlja kao otvoren i tolerantan proces promjene, u kojem se velika pažnja posvećuje ljudskim emocijama i intelektu. Ona racionalno prevodi vrijednosti onog što on naziva prirodnom religijom (*ed-din et-tabi'i*), bez sukobljavanja univerzalnih vrijednosti.

III. DAIJE (POZIVATELJI U ISLAM)

U ovom poglavlju analizira se el-Gazalijevo gledište o odgovornostima *daija*, njihovim duhovnim, moralnim i obrazovnim kvalifikacijama, kao i problemima i izazovima s kojima se suočavaju u vršenju *da've*. Također se ispituje el-Gazalijeva kritika njihovih stavova. To nam pomaže da bolje razumijemo prirodu i posljedice vršenja *da've* i akcent koji se u el-Gazalijevom modelu *da've* stavlja na duhovni i moralni karakter. To nam, također, omogućava da identificiramo razloge koji su ga doveli do toga da ove kvalifikacije smatra obaveznima u praksi *da've*, a bez kojih *daije*, nedvojbena, ne bi uspjele. Diskusija o ovim kvalifikacijama također ističe el-Gazalijev stav o današnjim shvatanjima edukacijskih standarda *daija* i drugih preduvjeta za prakticiranje *da've*.

Odgovornosti *daija*

Po el-Gazalijevom mišljenju, islam je suštinski usmjeren na *da'vu*. Ona podstiče muslimane da uče i poučavaju, da budu uvjereni i da uvjeravaju.⁹⁴ Islam nudi detaljno znanje o Stvoritelju,

94 El-Gazali, *es-Sunna en-nebevija*, str. 129-130.

daje sigurnost onima koji sumnjaju i propisuje bogoštovlje svim ljudima. Islam, također, nastoji promijeniti ljudsku ličnost i društvo, boriti se protiv iskvarenosti i nepravde, osloboditi se negativnih običaja i pravila i, umjesto njih, podupirati tradiciju i praksu vrline. Takva je religijska poruka. Cilj *da've* je, dakle, djelotvoran ljudski razvoj i angažiranje muslimana kroz entuzijastičnu vjeru, predanu molitvu, iskrenost i ljubav prema Bogu i Njegovom Vjerovjesniku te izvrsnost u ovozemaljskom životu.⁹⁵

Po Kur'anu, *daije* moraju učiti njegove ajete, steći duhovno pročišćenje i obrazovati narod. Ove dužnosti, kako ih zastupaju poslanici, predstavljaju suštinske komponente *da've*. Direktnije područje djelovanja *daija*, međutim, jesu oni sami i njihove grupe. Kada postavljaju dobar primjer, oni trenutno djeluju kao uzori, nadahnjuju druge da vjeruju u Boga, obrazuju i muslimane i nemuslimane o religiji i objavi te provjeravaju vlastitu vezu s Kur'anom. *Daije* objašnjavaju istinu i ne skrivaju je, prenose vjersku poruku neizmijenjenu utjecajima materijalnog života. Na društvenom nivou, a slijedeći nekoliko kur'anskih iskaza, *daije* čiste *da'vu* od želje i pohlepe, prenoseći islamsku poruku bez primisli o materijalnoj dobiti.

U odgovornost *daija* spada i njihov lični i društveni razvoj te sposobnost da se bave i religijskim i svjetovnim zajedno. Ove odgovornosti nisu jednostavni izraz tradicionalnih dužnosti vjeroučitelja, propovjednika ili učenjaka, nego se više uklapaju u jedno novo shvatanje *da've*, po kojemu *daije* doprinose islamskoj reformi i djeluju kao pozitivni agensi promjene. To pokazuje kako je el-Gazalijevo široko shvatanje *da've* utjecalo na njegovo tumačenje odgovornosti *daija*. Zbog takvog širokog opsega spektra odgovornosti, međutim, zadatak *daija* mnogostran je, složen i izazovan i malo otežava procjenu njihovog napretka i djelovanja. Ove odgovornosti također pokazuju suptilni pomak ka svestranim i dinamičnim odgovornostima *daija*. Time se proširuje pažnja *daija*,

95 El-Gazali, *Hasad el-gurur* [Žetva ponosa] (Damask: Dar el-kelam, 2003), str. 107.

zbog čega *da'va* postaje ključni instrument u općoj islamskoj reformi i zbog čega razlika između islamske reforme i *da've* nije toliko naglašena.

El-Gazali također izlaže odgovornosti koje za *da'vu* imaju pojedinci i grupe koji učestvuju u mirnom i konstruktivnom izvođenju islamske reforme i poboljšanju lokalnog i globalnog života. Među njima su propovjednici, teolozi i pripadnici islamskih reformskih pokreta. Njegova je kritika, međutim, najviše uperena protiv stava da *daije* moraju biti religijski propovjednici i učenjaci. el-Gazali ima na umu obje kategorije, ali ne razdvaja njihove odgovornosti.

Duhovne i moralne odgovornosti *daija*

El-Gazali je smatrao da je *daijama* najpotrebnija samodisciplina⁹⁶ i da je potrebno da oni visok nivo religijskih i moralnih vrлина izgrade prvo u sebi, pa onda kod opće javnosti. *Daije* bi morale steći visok stepen vjere i pouzdanja, entuzijazma i čestitosti. Zbog toga *daije* moraju voditi računa o vlastitom moralnom i duhovnom stanju, analizirati sami sebe da bi zaliječili svoje nedostatke i duhovne boljke. Ne smiju pretpostavljati da se njihove lekcije odnose samo na njihovu publiku, a ne i na njih same.

Pohlepa i materijalizam za el-Gazalija su nespojivi s *da'vom*. *Daije* ne traže i ne smiju tražiti materijalnu naknadu za svoj rad.⁹⁷ Po el-Gazalijevom mišljenju, nesebično žrtvovanje u radu *daija* nije slučajno, zato što glavni temelj moralnog karaktera *daija* leži na njihovoj duhovnoj povezanosti s Bogom. Kada poduzimaju *da'vu*, *daije* bi trebale tražiti Božije zadovoljstvo, a ne samozadovoljstvo, pa svoj cilj stalno moraju fokusirati na činjenicu da ono što

96 El-Gazali, *Ma'a Allah*, str. 186.

97 El-Gazali, *Min huna ne'lam*, str. 95.

rade – rade za Boga, a to se ne može raditi bez čista srca i veze s božanskim.⁹⁸ Uspješne su one *daije* koje upućuju ljude primjerom, koje djeluju kao uzori, koje iskazuju poslanički karakter u svom bogoštovlju, ponašanju i borbi. Na kraju, kada nastoje doprijeti do srca ljudi, *daije* se u svom pristupu moraju držati učenja islama, u načinu na koji vrše *da'vu* i u tome što se suzdržavaju od obmanjivanja.⁹⁹

Osim toga, *daije* bi se trebale usavršavati moralno i obrazovno, zato što nije realno očekivati da napredna društva obraćaju pažnju na inferiorne *daije* koje podbacuju u intelektualnom, naučnom i moralnom liderstvu. *Daije* bi trebale saosjećati s ljudima koje nešto muči, željeti im zdravlje i oporavak, pomoći im kada su u problemima, brinuti za njih kada su tužni, braniti ih od nepravde i udruživati se sa zlostavljanim mnoštvom. *Daije* se moraju povezati s ljudima, a ne odvajati se od njih, prenositi im dobre vijesti, a ne tjerati ih od sebe. U svemu ovome, *daije* se moraju izdići iznad ličnih sporova i ne smiju osuđivati ljude.¹⁰⁰

Ukratko, glavni interes *daija* jeste poučavati, opominjati i upućivati ljude, pružiti im nadu dok se ne vrate svom Stvoritelju. *Daije* motiviraju druge i nadaju se dobru, zadovoljni su ako ostvare ciljeve *da've* i ne padaju u očaj, posebno ako uvjeti u okruženju ne podupiru *da'vu*.¹⁰¹

Obrazovne kvalifikacije *daija*

El-Gazali je smatrao, motreći to u svjetlu Kur'ana, da božanski odabir narodā ovisi o njihovim intelektualnim i moralnim zaslugama

98 El-Gazali, *ed-Da'va el-islamijja*, str. 144.

99 El-Gazali, *Sirr te'ahhur*, str. 40.

100 El-Gazali, *Džihad ed-da'va bejna 'edžž ed-dahil ve hajd el-haridž* [Borba da've između unutrašnjih nedostataka i vanjskih teškoća] (Bejrut: ed-Dar eš-šamijja, 1999), str. 64.

101 El-Gazali, *Muškilat fi tarik el-hajat el-islamijja* [Problemi na putu u islamski život] (Kairo: Nehdat Misr li et-tiba'a ve en-nešr ve et-tevzi', 2003), str. 137.

koje su od koristi za čovječanstvo, a ne o nekim etničkim ili geografskim obilježjima.¹⁰² Za el-Gazalija, uspjeh *daija* ovisi o njihovoj predanosti širokom obrazovanju i temeljitom učenju. *Daije* moraju čitati raznovrsnu literaturu i pratiti trendove u ljudskom mišljenju, kako bi razumjele život i okolne utjecaje; moraju čitati o vjeri, ateizmu, sunnetu, djela iz filozofije¹⁰³ i izbjegavati čitanje materijala iz perioda nazadovanja. Po el-Gazalijevom mišljenju, *da'va* zahtijeva i poznavanje Kur'ana i sunneta. Za *daije* je jednako važno da razumiju historiju muslimanskih halifa i da opsežno istraže savremeno stanje.¹⁰⁴

El-Gazali naglašava ulogu arapskog jezika i književnosti kao preduvjeta za učinkovitu *da'vu*. Učenje arapskog pomaže ljudima da uče o muslimanima, motivira ih da tumače objavu i podupire prenošenje uvjerenja. Intelektualno formiranje *daije* podrazumijeva i izučavanje humanističkih nauka, uključujući etiku i društvenu i političku filozofiju. Moraju imati i uvid u tokove savremenog mišljenja.¹⁰⁵ Učinkovita *da'va* također zahtijeva poznavanje sociologije, ekonomije, pedagogije i psihologije. Na taj način, *daije* humanističkim naukama mogu pristupiti s islamskog stajališta. Naposljetku, intelektualno formiranje *daije* obuhvata i izučavanje prirodnih nauka. *Daije* bi trebale razumijevati fizičke nauke, uključujući hemiju, biologiju i astronomiju te biti upoznate s geografijom, botanikom i naukama o životinjama.¹⁰⁶ Navedene nauke su, prema el-Gazaliju, vrlo važne za *da'vu*, zato što *daiji* pomažu da korigira svoje ideje, da podesi svoj odnos s fizičkim svijetom i da ljudima pruži sveobuhvatno vođstvo.¹⁰⁷

Ukratko, el-Gazali pokušava formulirati jedan ambiciozni model *da've* u kojem su *daije* izvrsno obrazovane osobe koje vladaju

102 El-Gazali, *Hasad el-gurur*, str. 21.

103 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 3, str. 165.

104 El-Gazali, *Ma'a Allah*, str. 193.

105 El-Gazali, *Ma'a Allah*, str. 216-217.

106 El-Gazali, *Ma'a Allah*, str. 215.

107 El-Gazali, *Muškilat*, str. 117.

različitim područjima naučnog znanja. Njegov model, međutim, zahtijeva i društveno spretne *daije*, enciklopedijskog uma, sposobne za multidisciplinarni pristup raznim istraživačkim područjima – racionalnim ili tradicionalnim, fizičkim ili moralnim.¹⁰⁸

Problemi *daija*

El-Gazali ukazuje na brojne probleme i izazove koji pogađaju *da'vu*. Među njima su pitanja kulture i običaja, to što su *daije* slabi uzori sa malo religijske prakse, nizak status žena, slab obrazovni sistem, neadekvatne institucije *da've*, učinak *daija*, pogrešne predstave muslimana o ovozemaljskom životu, pravne razlike, derogacija kur'anskih propisa (*en-nesh fi el-Kur'an*), neuspjeh u svakodnevnom životu i utjecajne strane kulture. El-Gazali smatra da svi ovi oblici ključnih izazova, posebno kada *da'va* zahtijeva inteligentan, širok tretman, kao i situacija s kojom se muslimani suočavaju, pokazuju strašno ekonomsko i naučno nazadovanje.¹⁰⁹

Prema el-Gazaliju, intelektualne i sektaške razlike izazvale su duboke razdore među muslimanima te dovele do toga da oni zanemaruju društvene obaveze, kako na lokalnom, tako i na međunarodnom planu. Takvo zanemarivanje izazvano je i muslimanskom usredotočenošću na vanjske religijske forme, a ne na unutrašnju suštinu.¹¹⁰ Ima i drugih uzroka nazadovanja, bilo ono intelektualno, društveno ili političko, te kulturnih utjecaja koji iskorištavaju ličnost muslimana. Dugotrajno stanje neznanja dovelo je do nestanka istraživanja i to se odrazilo na *da'vu*; omogućilo je razvoj korumpiranih kultura i konfuznih političkih pokreta, što ugrožava *da'vu*. Posljedica je bila postepeno odbacivanje

108 El-Gazali, *Sirr te'ahhur*, str. 95.

109 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 3, str. 28.

110 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 3, str. 100.

univerzalne poruke islama.¹¹¹

Po el-Gazalijevom mišljenju, muslimani bi trebali biti uzorima u kojima se ogleda islamska poruka i djelovati kao istinski primatelji božanskih učenja i objavljenih vrijednosti. El-Gazali tvrdi da bi zajednica koja ima poruku trebala urediti sistem življenja u skladu s tom porukom. Tako bi dobrota muslimana konačno postala vidljiva preko granica i doprla do cijelog svijeta.¹¹² Muslimanski uzor može biti i muslimanska vlast koja bi, kroz različite institucije, trebala brinuti o svojim građanima, provoditi pravdu, zagovarati mir i odbacivati materijalne želje. El-Gazali je predviđao da će, ako islam bude djelovao kao model, obrazovanje steći visok procent muslimana. Prema el-Gazaliju, *da'va* neće napredovati ako muslimani ne uspiju u ključnim područjima ekonomije i društvenog razvoja, ili ako ne budu imali znanje o životu i naukama o njemu.¹¹³ Stoga, vjera neće napredovati sve dok je intelektualna i ekonomska situacija muslimana loša.

Za el-Gazalija, društveni uvjeti današnjih muslimana ne samo što utječu na napredovanje *da've* već pobuđuju sumnju u vrijednosti islama i u to u kojoj mjeri čovječanstvo može imati koristi od njega.¹¹⁴ Muslimanski stavovi i društvena dezintegracija ljude mogu lahko odvratiti od vjere, smatra el-Gazali. Sada muslimani ne mogu voditi druge, a to ne mogu ni njihove vjerske vođe. Po el-Gazalijevom mišljenju, muslimani nisu uspjeli utjeloviti vrijednosti i učenja islama, ni u formuliranju strategija *da've* ni u razvoju metoda predstavljanja religije.¹¹⁵ Umjesto da gradi osnovu za religijsko znanje i moralno djelovanje, pa time odgaja ljude sposobne da prenose poruku, muslimanska kultura (*sakafa*), prema el-Gazaliju, odvela je umove u izolaciju i osamu.¹¹⁶

111 El-Gazali, *Mustakbel el-islam*, str. 163-164.

112 El-Gazali, *Kejfe nefham el-islam?*, str. 79-80.

113 El-Gazali, *Reka'iz el-iman*, str. 159.

114 El-Gazali, *Humum daija*, str. 3.

115 El-Gazali, *Kejfe nefham el-islam?*, str. 25.

116 El-Gazali, *Min mekalat*, vol. 2, str. 1.

Za njega su mnogi običaji neutemeljeni i vode porijeklo iz perioda zaostalosti.

El-Gazali raspravlja o još nekim problemima koji zajedno predstavljaju značajnu prepreku *da'vi*. Prvo, on daje pregled muslimanske historije i zaključuje da je slaba religijska praksa značajno sputavala napredak *da've*. Drugo, konflikt ovozemaljskog života i života na onom svijetu uzrok je kobnih gubitaka za *da'vu* i za posljedicu ima dvije velike štete: nesposobnost da se razumije ili podrži ljudska vezanost uz život i nesposobnost da se razumije božanska uputa ili izvršavaju religijske zapovijedi. Treće je pogrešno shvatanje *daija* o derogaciji (*en-nesh*). El-Gazali smatra da je derogacija negativna, da podriva *da'vu* te da kvari ljepotu njene prirode. Četvrto je zaokupljenost, pa i opsesija *daija* trivijalnim sukobima. Na kraju, ne postoje institucije *da've* koje bi trebale motivirati vrlinu, istraživati nova intelektualna područja i pratiti unutrašnji i vanjski progres, dostignuća ili neuspjehe *da've*.¹¹⁷

Kako naglasak na intelektualnom razvoju ukazuje, el-Gazali je diskusiju o unapređenju *da've* postavljao unutar okvira islamskog obrazovanja. Tražio je načina da popravi loše stanje *da've* te da unaprijedi širenje islamske kulture, tako da ona ojača ideje *da've*, stapajući *da'vu* s vremensko-prostornim faktorima stvarnosti. Svako rješenje za probleme koje *daije* iznesu predstavlja, po el-Gazalijevom gledištu, doprinos poboljšanju općeg stanja društva kao cjeline.

Kritika *daija*

El-Gazalijeva kritika *daija* usredotočena je na konkretne pojedince ili grupe, a uspijevao je izgraditi i kritiku općih problema. Međutim, da su njegov pristup i ton bili manje provokativni i

117 El-Gazali, *ed-Da'va el-islamijja*, str. 90.

više konstruktivni, možda bi njegova kritika mogla biti korisnija. U nekoj mjeri el-Gazalijeva kritika je uspješna: podstakla je aktuelnu raspravu o *da'vi*, otvorila različite pravne probleme vezane za nju, ukazala na principe *da've* i način na koji ih treba razumjeti i provesti u društvu. Međutim, el-Gazalijeva kritika definiira probleme koje ne rješava, ona ne vodi nikakvoj sistematskoj metodologiji koja bi odražavala jedinstvo, objektivnost ili dosljednost te iskazuje potrebu za sistematskim, cjelovitim ljekovitim nastojanjima u savremenoj *da'vi*.

Idealna slika *da've* koju daje el-Gazali podstiče niz vrlo važnih pitanja. Prvo, čini se da te „*daije*“ spajaju tradiciju s modernošću i koriste umijeća s obzirom na svoje razumijevanje društveno-ekonomskog i kulturnog konteksta *da've*. Ako je takav slučaj, onda bi se svaka dalja diskusija trebala usredotočiti na proces integriranja disciplina, kao i na pitanje koju metodologiju usvojiti u pristupu kako islamskom, tako i modernom znanju, a sa stajališta *da've*. El-Gazalijev naglasak na obrazovne standarde *daija* povlači pitanje koje vrste islamskih obrazovnih institucija mogu pomoći *daijama* da steknu različita predviđena umijeća. To, opet, vodi ka pitanju perspektive, nastavnog programa i osoblja. Nedvojbeno, el-Gazalijeva nebriga za način rješavanja problema koje sam navodi jača činjenicu da je njegov interes jednostavno bio postaviti pitanje *da've* i *daija* na nekom općem nivou, bez razrade detaljnog programa *da've* koji bi se provodio.

IV. EL-GAZALIJEVO GLEDIŠTE O METODOLOGIJI *DA'VE*

Središnja tema ovog poglavlja jeste el-Gazalijeva metodologija *da've*. U njemu se prvo govori o el-Gazalijevom pristupu *da'vi* i njegovom tumačenju prioriteta *da've* te o odnosu daija prema otvorenom umu i religijskom propovijedanju. Drugo, obrađuje se odnos *da've* prema islamskom pravu. Treće, razmatra se *da'va* s obzirom na pitanje žena. El-Gazali ovdje reinterpretira mnoga pravna pitanja vezana za žene, kako bi izradio okvir koji legitimiraju učešće žena u društvenom i političkom životu i kako bi podupro svoj stav da i žene, a ne samo muškarci, mogu dati doprinos *da'vi* i islamskoj reformi.

Pristup *da'vi*

Pristup *da'vi* jeste ono što pretvara znanje i iskustvo daija u poduhvat prenošenja religije. U njemu se ogledaju i prioriteta *da've*, područja zanimanja daija i značaj *da've* za društvo. Po el-Gazalijevom mišljenju, daije bi trebale iznositi svoja uvjerenja u skladu

s metodologijom Kur'ana,¹¹⁸ koja se drži posebnog načina predstavljanja Stvoritelja i božanskih atributa. Za njega je *da'va* pozudano prenošenje religijskih istina i autentično tumačenje islamskih vjerovanja i propisa.¹¹⁹ Prema el-Gazaliju, *da'va* se, u osnovi, odnosi na objašnjavanje jednoće Boga, a ne na tumačenje sekundarnih pravnih mišljenja; to vodi vrlinama i ujedinjuje ljude oko obaveznih vjerskih djela.¹²⁰

I pored toga, čini se da je el-Gazali zaokupljen utjecajem pravnih razlika na pristup *da'vi*. Da bismo oslobodili *da'vu* stege pravnih razlika, on predlaže nešto što naziva „amnestija u islamskom pravu“. Takva pažnja jača njegov interes o valjanom tumačenju i primjeni propisa u *da'vi*. Po el-Gazalijevom mišljenju, kada islam predstavljaju kao nekakav niz sekundarnih pravnih propisa ili teoloških rasprava, *daije* slabe ili zavode muslimansko društvo.¹²¹

Uz tradicionalnu formu religijskog propovijedanja, tj. hutbe na džumi, el-Gazali upućuje na nešto što zove informacijama *da've* (*el-i'lam ed-da'avi*). To je valjano prenošenje poruke u svrhu širenja istine i podrške dobrobiti čovječanstva.¹²² Osim toga, el-Gazalija, čini se, više brine to kakve posljedice moderno propovijedanje ima na pristup *da'vi*. Kako piše, razlike između *da've*, propovijedanja i profesionalne karijere uzrok su tome što neki muslimani *da'vu* ograničavaju na religijsko propovijedanje, strukturirano na jedan određeni način, ili na jednodnevne posjete susjednom selu. Ovakvo shvatanje dovelo je do njenog odvajanja od društva, školovanja i akademskih težnji.

Bilo da skreće pažnju na Kur'an kao okvir za *da'vu* ili da traži usklađivanje *da've* sa zahtjevima prava, el-Gazali iskazuje autentični interes za tumačenje i primjenu jednog djelotvornog islamskog

118 El-Gazali, *Humum daija*, str. 129.

119 El-Gazali, *Keza'if el-hakk*, str. 168.

120 El-Gazali, *Turasuna el-fikri fi mizan eš-šarh ve el-'akl* [Naše intelektualno naslijede sa stajališta razuma i objave] (Kairo: Dar eš-šuruk, 2003), str. 175.

121 El-Gazali, *ed-Da'va el-islamijja testakbil*, str. 147.

122 El-Gazali, *ed-Da'va el-islamijja testakbil*, str. 179.

pristupa *da'vi*. Njegov pristup *da'vi* obuhvata obaveze i značenja objave, ali to, ipak, nije jednostavni skup teorijskih pretpostavki; to više podrazumijeva jačanje moralnog karaktera *daija*. Ako nema tih moralnih kompetencija, to je jednostavno poraz za *da'vu* i uzrok je sumnjičavosti u zajednicama u kojima se *da'va* vrši. Za el-Gazalija, pristup *da'vi* isprepleten je s ličnim ponašanjem *daija* i usmjeren na stvaranje adekvatnog i učinkovitog religijskog razumijevanja.

Pravna metodologija *da've*

El-Gazali je prakticirao neovisno rasuđivanje, kako o *da'vi*, tako i o pravu, prvo istražujući problem *da've* i kako je treba razumjeti, kako joj pristupati i kako je vršiti, a drugo, obrađujući pravna pitanja i kako ih tumačiti i primjenjivati tako da služe najboljem interesu *da've*. El-Gazali podvlači potrebu postupanja u skladu s ciljevima *da've*. Radi toga je, kad je riječ o *da'vi*, morao „sjesti na dvije stolice“: i pravničku i teorijsku.

Stoga, el-Gazali, kada propituje islamsku jurisprudenciju, nastoji riješiti urgentne probleme koji su, po njegovom mišljenju, prepreka *da'vi* i koji negativno utječu na njegov model *da've*. Time pokazuje da on, u pogledu *da've*, istražuje pravo naprosto kao praktičnu strategiju, a malo pažnje posvećuje formuliranju jedne sistematske metodologije misli o *da'vi*. to se jasno vidi iz mnogih njegovih pravnih preferenci, gdje ne uspijeva ostvariti dosljednu primjenu prava ili sistematsku metodologiju kad je u pitanju njihova integracija s *da'vom*.

El-Gazalijev interes bio je da islamska jurisprudencija služi *da'vi* i da pravne odluke ne smiju tjerati nemuslimane od islama niti odbijati grešnike od upute. El-Gazali postavlja širok okvir za vezu između prava i *da've*, ali se uvijek posvećuje ozbiljna pažnja najboljim interesima *da've*. Naprimjer, on diskutira o pravnom

propisu o zabrani muzike i smatra da to ne bi trebala biti prepreka vjeri. On misli da ovo posebno važi za zapadna društva, gdje se pitanja muzike/pjevanja ili pokrivanja ženskog lica ne treba postavljati dok se provodi *da'va*. El-Gazalijeva pravna metodologija za *da'vu* pokazuje snažnu zaokupljenost reakcijama zapadnih društava na muslimansku praksu, pa su ga njegova briga o interesima *da've* i njegov san o pozitivnoj reakciji ciljnih zajednica podstakli da prihvati veliki broj slabih hadisa (*ahadis da'ifa*).

El-Gazalijevo djelo, unatoč tome, predstavlja jedno hrabro istraživanje savremenih problema koji pogađaju *da'vu*, kako iznutra, tako i izvana. Može se samo pretpostavljati da su el-Gazalijevi pokušaji, makar i u povoju, ipak prekinuli šutnju koja okružuje vezu *da've* s pravom te da su postavili temelje modernog diskursa o *da'vi*, pravu i islamskom napretku.

On je, također, zacrtao novi put analize, gdje se muslimani opominju da obrate potpunu pažnju kulturnim i religijskim izrazima povezanim s fenomenom *da've*, posebno u zapadnim društvima, kao i realnosti odnosa muslimanskih društava s čovječanstvom općenito.

Žene i *da'va*

El-Gazali preispituje određene teorijske pretpostavke o ženama, zato što su, sve u ime islama, neka štetna kulturna shvatanja i običaji vezani za žene negativno utjecali na položaj i učešće žena. On iznova diskutira o pitanju kulturne infiltracije u religijsku interpretaciju, o neuspjelom pristupu *daija* pitanju žena te o potrebi da se revidiraju pravna gledišta o različitim pitanjima koja se tiču žena. Za el-Gazalija, pravo razumijevanje pitanja žena osigurava adekvatan pristup doprinosu i djelovanju žena u savremenim društvima.

El-Gazali tvrdi da su kur'anska učenja o ženama potpuno zanemarena. Žene rijetko dobiju svoj udio u naslijeđu, rijetko se pitaju kada se vjenčaju,¹²³ a neobrazovani religiozni ljudi ponižavaju ih i ostavljaju u neznanju. Zbog toga one zapostavljaju religijske dužnosti i odgovornosti u životu.¹²⁴ Prema el-Gazaliju, društveni i kulturni običaji kakvi su ovi značajno doprinose niskom položaju žena; naprimjer, uskraćuju im se ekonomska prava.¹²⁵ Osim toga, ovi običaji i shvatanja, koji su ljudska tvorevina, prepreka su sudjelovanju žena u društvu, obezvređuju ih i u životu i u religiji i, na taj način, šire mrak neznanja, vrijeđaju učenja islama i vode ka nazadovanju u obrazovanju žena, pa time i cijele nacije. Za el-Gazalija, ovi običaji, slabeci položaj žena, uzdižu status muškaraca te ograničavaju ulogu žena na područje fizičkog zadovoljstva. Ženski moralni stavovi motre se kroz prizmu časti, pa se, tako, grijeh sina smatra mladalačkom zabavom, dok se grešna djela kćeri smatraju sramotom s ozbiljnim posljedicama.

El-Gazalijeva strategija bila je da dâ novo pravno tumačenje stanja žena. On, naprimjer, tvrdi da ne postoji autoritativni islamski tekst koji bi bio neosporan a koji od žena traži da pokrivaju lice. Da bi utvrdio novi položaj žena, el-Gazali razmatra različita shvatanja za koja vjeruje da će dati novo razumijevanje ženskog pitanja, pa time i osloboditi potencijale i sposobnosti žena.

123 El-Gazali, *es-Sunna en-nebevija*, str. 54.

124 El-Gazali, *el-Islam ve et-takat el-mu'etalla*, str. 96.

125 El-Gazali, *Dustur el-vihda es-sekafija*, str. 169.

ZAKLJUČAK

El-Gazali nastoji izraditi jedan moderni model islamske misije (*da'va*) unutar šireg spektra islamske promjene. U ovom modelu, *daije* nisu samo prenosioci apstraktnih religijskih učenja ili moralnosti već su i agensi pozitivne promjene. Osim toga, *da'va* se više ne smatra dužnošću konkretne religijske grupe *daija*, nego više jednom društvenom i kolektivnom odgovornošću kojom se nastoji ne samo osnažiti religijski život nego i ekonomski standard muslimanskog društva. Osim toga, *da'va* bi morala u svoju službu regrutirati ne samo propovjednike, muftije i vjerske učenjake nego i sve one koji doprinose društvenoj i globalnoj promjeni i tako nadići tradicionalne prostorne grupe kao što su Tablighi Jamaat, sufije ili selefije.

Po njegovom mišljenju, *da'va* ne znači samo odgovornost religijskog propovijedanja, nego odražava i proces intelektualne promjene i moralnog preobražaja. Takav jedan proces otvoren je i holistički, obuhvata raznolikost i podrazumijeva dodirne tačke između religije i društva. S obzirom na ovu višestranu prirodu *da've*, el-Gazali traži novi kontekst djelovanja, takav koji nadilazi kulturne i geografske granice, koji se priklanja novom i racionalnom tumačenju religijskih tradicija i odvaja ih od savremenog djelovanja muslimanskih pokreta i grupa za *da'vu*. El-Gazalijev

model *da've* uvijek obuhvata pitanja islamske promjene, da bi proizveo atmosferu podsticajnu za *da'vu*. S obzirom na to da univerzalni karakter *da've* zahtijeva uvođenje različitih pojedinaca i nacija u islam, el-Gazalijev model teži izgradnji mostova komunikacije, razumijevanja i interakcije, posebno na Zapadu, kao i jačanje univerzalnih kanala komunikacije u samim muslimanskim društvima.

El-Gazalijev model *da've* zauzima srednju poziciju. Zapravo, teško je zamisliti gdje bi stanje diskursa o *da'vi* i islamskoj reformi bilo bez el-Gazalijevih iznimnih, konstruktivnih i sadržajnih djela. Zbog čvrstog stava koji je zauzimao o važnosti obrazovanja, velikog značaja koji je davao slobodnom društvu, zbog toga što se zalagao za standarde pristojnog života siromašnih, zbog kvaliteta ličnih vrлина na koje je pozivao i zbog njegove saosjećajne, entuzijastične uloge pedagoga, angažiranog intelektualca i javnog kritičara, el-Gazalijev ugled jednog od najznačajnijih muslimanskih mislilaca i reformatora 20. stoljeća, koji je imao i za života, živjet će i kod budućih generacija.

Seriya sažetih izdanja Međunarodnog instituta za islamsku misao dragocjena je zbirka važnih publikacija ovog instituta, napisanih u sažetoj formi, osmišljenih da daju čitateljima jezgrovita tumačenja glavnih sadržaja izvornih verzija.

U svojoj poletnoj posvećenosti zadatku pozivanja drugih u islam, Muhammed el-Gazali (1917–1996) predstavlja muslimane kroz moćnu kritiku njih samih, ne samo po njihovom endemičnom neuspjehu da predstave islam u njegovom najboljem, najlogičnijem svjetlu nego i kroz to što su iznevjerili duhovne kur'anske principe i najviše standarde koje je postavio poslanik Muhammed.

U ovom radu analizira se oštra el-Gazalijeva kritika *daija* (onih koji pozivaju u islam) i same prakse *da've* (islamske misije). Istražuje se, također, njegova metodologija, različita predložena rješenja i pravni odgovori na njegovo gledište. Važni elementi ove studije jesu i razvoj el-Gazalijevog mišljenja, te ljudi i faktori koji su utjecali na njega. Teško je zamisliti gdje bi stanje diskursa o *da'vi* i islamskoj reformi bilo bez el-Gazalijevog iznimnog doprinosa. Zbog čvrstog stava koji je zauzimao o važnosti obrazovanja, velikog značaja koji je davao slobodnom društvu, zbog toga što se zalagao za standarde pristojnog života siromašnih, zbog kvaliteta ličnih vrlina na koje je pozivao i zbog njegove saosjećajne, entuzijastične uloge pedagoga, angažiranog intelektualca i javnog kritičara, el-Gazalijev ugled jednog od najznačajnijih muslimanskih mislilaca i reformatora 20. stoljeća, koji je imao i za života, živjet će i kod budućih generacija. Njegovo naslijeđe temelji se na cjeloživotnom služenju Bogu i čovječanstvu.

Benaouda Bensaid ima zvanje bakalaureata iz islamskih studija (Univerzitet „El-Emir Abd el-Kadir“, Konstantin, Alžir), magistra iz islamskog objavljenog znanja (Međunarodni islamski univerzitet, Malezija) i doktora islamskih studija (McGill Univerzitet, Kanada). Trenutno je angažiran na Koledžu za umjetnosti i nauku Univerziteta Effat u Džeddi, Saudijska Arabija.

CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE
S A R A B I J E

ISBN 978-9926-471-60-6

9 789926 471606